

ՄԱՅՄՍԻ
ՅԱՄԱՍՐԻՆ

ՎԵՐԱԿՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՎԵՐԱԿՆԵՐՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԿԻՆ Կ
ԵՐԵՎԱՆ

993
У 84

БУҶОК СИЙМОЛАР

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти

УБАЙДУЛЛА УВАТОВ

**МАҲМУД
ЗАМАХШАРИЙ**

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2011

УДК: 94(575)(092) Замахшарий
ББК 63.3 (5Ў)4+72.3(5Ў)
У14

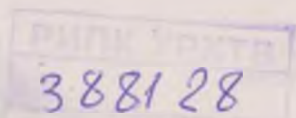
Тахрир хайъати:

Б. Абдуҳалимов, С. Каримова, И. Шоймардонов

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор *З. Исломов*,
тадқиқотчи *Э. Даминов*

Рисола ЎзФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик
институти илмий кенгашининг қарори асосида нашрга тавсия
этилган.

ISBN 978-9943-01-677-4

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2011.

МУҚАДДИМА

Илмий-маънавий, диний мазмундаги таълимотлари билан жаҳон эҳтиромига сазовор бўлган улуғ алломалар нафақат бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган Бухоро, Самарқанд, Насаф (Қарши), Термиз, Хива, Шош (Тошкент), Кеш (Шаҳрисабз), Марғилон каби қадимий шаҳарларимиздан, балки ватанимизнинг узок кишлоқларию кентларидан ҳам чиққанлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу фикримизга ёрқин мисол сифатида кўхна, ўзига хос тарихга ва маданиятга эга бўлган Хоразмнинг чекка кишлоқларидан бири – Замахшарда бундан 935 йил аввал (1075 йилда) таваллуд топган хоразмлик буюк аллома Маҳмуд Замахшарийни кўрсатиш мумкин.

Замондошлари томонидан берилган *Устоз уд-дунё* (Бутун дунёнинг устози), *Устоз ул-араб вал-ажам* (Араблар ва гайри араблар устози), *Фахру Хаворазм* (Хоразмнинг фахри), *Каъбат ул-адаб* (Адаб аҳли учун бамисоли Каъба), айниқса, *Жоруллоҳ* (Аллоҳнинг кўшниси) каби ўта шарафли лақаблар бошқа биронта ҳам олимга насиб этмаганлиги, ватандошимизнинг улкан обрў-эътибор ва ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлган буюк сиймо бўлганини кўрсатади. Лекин бир қадар хижолатли бўлса-да, айтиш керакки, собиқ тузумнинг сиёсати туфайли халқимиз, кенг жамоатчилик Маҳмуд Замахшарий ва у каби кўплаб буюк зотларнинг нафақат ҳаёти ва илмий-маънавий мерослари, ҳатто уларнинг исми шарифларини ҳам аник

билмасдилар, шундай олимларнинг улкан меросларию ҳикматларидан бенасиб бўлиб келдилар.

Олис хорижда, айниқса, Шарқ мамлакатларида ардоғу эъзозга мушарраф бўлган бу алломалар киндик қони тўкилган ўз юртларида номаълуму нотаниш, бегонаю бечора эдилар. Бу зоти шарифларнинг ҳаёти ва мерослари асрлар давомида Мағрибда ҳам, Машрикда ҳам алоҳида кизиқиш ва изчиллик билан муттасил равишда ўрганилиб, уларнинг асарлари турли тилларга таржима этилиб, илмий тадқиқотлар амалга оширилганлиги яхши маълум. Бошқача айтганда, улар жаҳон илму урфон аҳлининг доимий эътиборида, энг муҳими, тилидаю дилида бўлиб келдилар. Лекин ҳаётда адолат, ҳақиқат деган буюк бир тушунчалар ҳам борки, уларнинг эртами-кечми қарор топишини ҳеч қандай қарши кучлар тўхтата олмайди. Яратганнинг инояти билан ўтган асрнинг 80-йиллари охирларида Республикамизнинг биринчи раҳбари сифатида фаолият бошлаган Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг жасорати, қатъияти ва собитқадамлиги туфайли кўҳна тарихимиз, диний ва миллий кадриятларимиз, буюк алломаларимиз ҳаёти ва меросини тиклаш борасида халқимизнинг қаддини тоғдай кўтарган мунаввар кунлар келиб, ўта хайрли, том маънода кўплаб тарихий ишларга тамал тоши қўйилди.

1990 йилдаёқ республикамиз раҳбарининг қўллаб-қувватлаши билан термизлик буюк муҳаддис олим Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллиги юртимизда кўплаб хорижлик мутахассислар иштирокида кенг кўламда нишонланган эди. Ислом Каримов алломанинг юбилеи муносабати билан «Имом ат-Термизий мероси ва ҳозирги замон» мавзуида Тошкентда ўтказилган халқаро илмий анжуман қатнашчиларига юборган табригида: «Бугунги кунда имом Ат-Термизийнинг маънавий мерослари нафақат аҳли дин орасида, балки дунёвий илм соҳиблари, кенг миқёсдаги аҳли жамоа орасида ҳам ўз қадрини топаё-

тир. У кишининг шоҳ асарларидан «Ал-Жомий ас-сахих» китоби ҳозирга қадар ҳадис илмининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Алломанинг асрлар давомида фозилу фузалоларга дастур бўлиб келган ақлу одоб, инсофу диёнат, адолату инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари сердолға давримизнинг мураккаб ва зиддиятли ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда замонавий аҳамият касб этади», – деб алоҳида таъкидлаган эди.

Бу тарздаги муҳим ишлар, яъни тарихимиз, миллий ва диний кадриятларимиз, бой ва кўҳна маънавий меросимизга муносабат, айниқса, истиқлолга эришганимиздан кейин мантикий изчиллик билан янада бардавом тус олиб, биринчи даражали ҳаётий масалалардан бирига айланди. Узок мозийда яшаб, ўлмас асарлар яратиб кетган буюк алломаларимизнинг ҳаёти ва илмий-маънавий меросларини чуқур ўрганиб, улардан кенг халқ оммасини баҳраманд қилиш мамлакатимизда давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, бу борада салмоқли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Мустақиллик йилларида рўёбга чиққан бу хайрли ва том маънодаги тарихий ишларнинг ҳаммаси Республикамизда олиб борилаётган доно ва халқчил сиёсатнинг самараси бўлиб, ўз мазмун-моҳияти билан оламшумул аҳамиятга моликдир.

Кўплаб алломаларимиз каби Маҳмуд Замахшарий ҳаёти ва илмий-маънавий меросини ўрганиш ҳам мустақиллик йилларида бошланди. Жумладан, 1995 йилда Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан аллома таваллудининг 920 йиллиги нишонланди. Шу муносабат билан Замахшарий ҳақида бир қатор рисоалар, мақолалар нашр этилди. Бир нечта илмий тадқиқотлар амалга оширилиб, диссертациялар ҳимоя қилинди. Лекин бу ишларни олтимишга яқин муҳим асарлар яратган олимнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш борасидаги дастлабки қадамлар дейиш мумкин.

Бу беназир инсоннинг ибратларга тўлик ҳаёт йўли ва қолдирган бой илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ҳозирги давр учун ҳам фавқулодда аҳамият касб этиши шубҳасиздир. Замахшарий ҳаёти ва ижоди билан чуқурроқ танишар эканмиз, у зотнинг фазилатлари-ю, ҳар қандай даҳо ҳавас қиладиган даражадаги ўғитлари, биз авлодлар учун сабоқ бўладиган кўпдан-кўп намунавий, ибратомуз, тарбиявий жиҳатларининг гувоҳи бўламиз. Масалан, олим ўз она юрти Хоразмга нисбатан чексиз муҳаббати, ватанпарварлик туйғуси ва садоқатини қатор асарларида алоҳида таъкидлайди. Жумладан, ўз асарларидан бирида «Хоразм воҳасида шунчалик кўп, беҳисоб гўзал фазилатлар мавжудки, дунёнинг бирор мамлакатада ҳам бунақасини кўрмадим», – деб алоҳида ифтихор ва ғурур билан ўз ватанини таърифлайди. Ёки ўзининг «Рабийъ ал-аброр ва нусус ал-ахбор» («Яхшилар баҳори ва хабарлар изҳори») номли йирик асарида пайғамбаримизнинг яқин саҳобаларидан бири Абу Хурайра (676 йилда вафот этган) ривоят қилган бир ҳадисни келтиради, бунга кўра, Расулulloҳ Хоразмга ғоятда юксак таъриф бериб: «Хоразмда атиги бир кечагина тунаган инсон қандай бахтли-я! Хоразмнинг чангу ғубори теккан кишидан бахтли инсон бўлмаса керак! Хоразмда икки ракат бўлса-да, намоз ўқиган киши қандай бахтиёр инсон-а! – деб марҳамат қилган эканлар»!¹

Ал-Ҳасан ал-Басрий (642–728) исмли улуғ тобеъин ўз даврида ҳадис, фикҳ, калом, тарих, наҳву сарф илмлари бўйича йирик олим сифатида танилган, у ҳам «Машриқда Хоразм деган бир шаҳар борлигини, Жайхун (Амударё) соҳилида жойлашганлигини айтади. Бу ша-

¹ *Маҳмуд аз-Замахшарий*. Рабийъ ал-аброр ва нусус ал-ахбор. Бағдод, ж. 1. Б. 349–351.

харни малоикалар чор тарафдан ўраб турадилар ва ба-
мисоли келини пардозлаб, ясантириб куёв уйига олиб
борганлари мисоли, улар Хоразмни ясан-тусан қилиб,
жаннатга томон етаклайдилар. Аллоҳ таоло Хоразмнинг
битта кабристонидан юз минг шаҳидни тирилтирадики,
улардан ҳар бир шаҳиднинг даражаю мартабаси Бадр
жангининг шаҳидлари мақомига баробардир», – деган
ўта юксак шараф билан тавсифлаган.

Шунингдек, тўрт халифаларнинг иккинчиси Умар ибн
Хаттобнинг (635–644) ўғли Абдуллоҳ ибн Умар Хоразм
аҳлидан бир кишини учратиб, ундан туғилган юрти
ҳақида сўраганида у: «Бизнинг Хоразмда бениҳоя каттик
совук бўладики, агар бир киши юзини ювса, юзига теккан
сув шу заҳотиёқ котиб, музлаб қолади», – деди. Бундан
таажжубга тушган Абдуллоҳ ибн Умар ҳазратлари: «Бун-
дай юзларни жаннатий деб башорат беринг», – деб хитоб
қилганлар.

Истиқлол туфайли юртимиздан чиқиб, жаҳон миқёсида
алоҳида ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлган алломалар-
нинг ҳаёти ва улар қолдирган асарларию бой меросини
ўрганишга катта эътибор берилмоқда. Бир арабшунос
тадқиқотчи сифатида менга ҳам баҳоли қудрат шу йўна-
лишда илмий изланишлар олиб бориб, буюк аждодларимиз
ҳақида бир қанча рисоалар ва илмий-оммабоп мақолалар
нашр этиш насиб этди. Шулар жумласидан, хоразмлик
буюк аллома Маҳмуд Замахшарийнинг ҳаёти ва ижоди
билан шуғулланишга ҳам тўғри келган эди. Олимнинг
ҳаёт йўли ва асарларининг қисқача шарҳига бағишланган
«Нозик иборалар» номли рисоламиз 1992 йилда юз минг
нусада Тошкентдаги «Камалак» нашриётида чоп этил-
ганди. 1995 йилда республикамизда Маҳмуд Замахшарий
таваллудининг 920 йиллиги нишонланиши муносабати
билан Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриё-
тида «Маҳмуд Замахшарий», «Хоразмлик буюк аллома»

каби рисоалар ҳам нашр қилинган. Лекин ҳозирги вақтда Маҳмуд Замахшарийнинг шахси ва ижодига бўлган кизиқиш янада ортанлигини эътиборга олиб, юқорида кўрсатилган асарларда берилган маълумотларни кенгайтириб ҳамда кейинги йилларда Замахшарий ҳақида араб тилида чоп этилган қатор тадқиқотларга таяниб ёзилган ушбу рисоламиз улуғ аллома, беназир инсон, Хоразм элининг фахру ифтихори бўлган Замахшарий ҳазратларининг буюк даҳосига яна бир бор халқона таъзим ва эҳтиромимиз рамзи бўлади, деган умиддамиз.

ЗАМАХШАРИЙ ВАТАНИ ЎРТА АСР АРАБ МАНБАЛАРИДА

Ўрта асрларда ёзилиб, бизгача етиб келган араб манбаларида Замахшарийнинг ватани Хоразмга оид кўпгина тарихий ва жуғрофий маълумотлар келтирилган. Ал-Муқаддасий, Ибн Ҳавқал, Ёқут ал-Ҳамавий, Ибн ал-Баттута, Ал-Қалқашандий, Ибн Арабшоҳ ва ўрта асрларда яшаган бир қатор араб муаллифлари Хоразмнинг ўтмиши, унинг шаҳарлари, хоразмлик олимлар, шоир ва адиблар, Хоразм аҳлининг урф-одатлари ва фазилатлари ҳақида кўплаб асарлар ёзиб қолдирганлар. Шунингдек, манбаларда Хоразмнинг иклими, унинг зироати, мевалари хусусида ҳам кўпгина маълумотларни учратамиз.

Юқорида номлари келтирилган муаллифларнинг асарлари илмий жамоатчиликка яхши маълум бўлиб, уларда келтирилган маълумотлар Марказий Осиё, хусусан, Хоразм тарихига оид илмий тадқиқотларда фойдаланилган бўлса ҳам, ҳали уларни тўлиғича ва ҳар томонлама ўрганилган деб бўлмайди. Бу асарларни чуқурроқ ўрганиш жараёнида Хоразм тарихига оид қатор маълумотларни учратиш мумкин. X асрда яшаган араб сайёҳи ва географи Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Муқаддасийнинг «Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим» («Иқлимларни билишда энг яхши (тақсимлаш) бўлиниш») асарини кўрсатиш мумкин. У Хоразмда бўлганида Катда (Жанубий Хоразм маркази) кўп олимлар, шоиру адиблар ва ҳофизи Қуръонларни кўрганлигини ёзади.

Хоразм ҳақида Ал-Муқаддасий турли-туман маълумотлар келтириб, хоразмлик машҳур олим Замахшарий (1075–1144) туғилган Замахшар қишлоғи ҳақида: «Бу Хоразмдаги катта қишлоқлардан биридир», – деб ёзган. XVIII асрда яшаган миср луғатшуноси Муҳаммад Муртаза аз-Забидийнинг «Тоҷу-л-арус» («Келинчакнинг тожи») асарида «Замахшар – Хоразмдаги кичик бир қишлоқ», деб ёзиши бу қишлоқнинг XVIII асрларга келиб ҳажм ва мавқе жиҳатдан ўз аҳамиятини бир қадар йўқотганлигини кўрсатади. Шу муносабат билан буюк ватандошимиз Замахшарийнинг ўз туғилган жойи – Замахшар қишлоғи ҳақидаги фикри ҳам диққатга сазовордир. Ундан туғилган жойи ҳақида сўраганларида: «Мен Хоразмда, Замахшар деган номашҳур қишлоқда туғилганман», – деб жавоб қилган.

Умуман, ўрта асрларда Хоразм кўпгина шаҳар ва қишлоқлардан ташкил топган бўлган. «Аҳсан ат-тақосим»да Ал-Муқаддасий шундай деб ёзади: «Бу (Хоразм) кўп сонли шаҳарларга эга ажойиб ўлка бўлиб, уй-жойларию боғ-бўстонларининг чеки йўқ; узумзор, хилма-хил ўсимлик ва дарахтлари кўп, мева-чевалари сероб ва савдо аҳли учун турли-туман хайрликлар кўп бўлиб, унинг (Хоразм) аҳлининг зеҳни ўткир, илм-фанда идрокли, фикҳни яхши эгаллаган, қобилятли ва ўқимйшли кишилардир».

Ал-Муқаддасий асарининг яна бир қимматли томони шундаки, унда Хоразм қишлоқ ва шаҳарлари ҳақида талайгина маълумотлар келтирилиб, улар ўртасидаги масофалар ҳам тўлиқ кўрсатилган. Ал-Муқаддасийдан кейинроқ яшаб ўтган араб космографи Шамсиддин Муҳаммад ибн Абу Толиб ад-Дамашкий (1256–1337) ўзининг «Нуҳбат ад-дахр фи ажойиб ал-барр ва-л-бахр» («Ер ва сув ажойиботи ҳақида давр термаси») асарида «Хоразм ўлкаси олтмиш минг қишлоқдан иборат», – деб ёзган. Дамашкийнинг бу асари тўққиз бобдан иборат

бўлиб, у тарихий, жуғрофий ва табиий хусусиятга эга бўлган маълумотлар билан бир қаторда ботаника, зоология, минерология ва геологияга оид кўпгина фактларга ҳам бой.

Машхур араб олими ва сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавийнинг (1179–1229) «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар қомуси») асари Хоразм, унинг аҳли ва шаҳарлари ҳақидаги кўпдан-кўп маълумотларни ўз ичига олган. Ёқут ал-Ҳамавий 1219 йилнинг бошларида Хоразмда бўлганида унинг пойтахти Гурганж – арабча Журжония, ҳозирги Кўҳна Урганчи зиёрат қилган. Бу ҳақда у: «Гурганж мен кўрган шаҳарлар ичида энг азими ва кўркамидир», – деб ёзган.

«Муъжам ал-булдон»дан қисқартириб олинган «Китоб ал-муштарак вазъан ва-л-муфтарик сукъан» («Тузилишдаги ўхшашлик ва жойлашишдаги фарқлилиқ») асарида Ёқут ал-Ҳамавий Кичик Гурганж ҳақида: «Шаҳар обод ва аҳолиси зич, бозорлари узун-узун расталардан иборат экан», – деб ёзган. Муаллиф шаҳар олимларидан Абу Наср Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али Ҳамид ал-Гурганжийни зикр қилган. У диний (илоҳиёт) илмларда шухрат қозонган бўлиб, дунёнинг кўпгина мамлакатларида саёҳатда бўлган ва бир қанча қимматли асарлар ёзган.

Ёқут ал-Ҳамавийдан кейинроқ яшаб ўтган Миср олими Шаҳобуддин Абул Аббос ибн Али ал-Қалқашандий (1355–1418) ўзининг «Субҳ ал-аъша фи синоати-л-инша» («Иншо илмида шабкўрга дастак») асарида Ёқут ал-Ҳамавий ёзганларини деярли айнан келтирса-да, бу асарда Хоразмга оид (айниқса, хоразмшоҳлар даврига доир) кўпгина тарихий ва жуғрофий маълумотлар ҳам бор. Ўн тўрт жилддан иборат бу йирик қомусий асар ўн қисмдан ташкил топган, биз учун асарнинг, айниқса, иккинчи қисми (3, 4, 5-жилдлари) ғоятда фойдалидир.

Х асрнинг охирларидан бошлаб Хоразмда илм-фан ва маданият ғоятда юксалганлиги билан ажралиб туради. Булар билан бир қаторда, деҳқончилик, ободончилик,

ҳунармандчилик, ташқи ва ички савдода ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берди. Хоразмнинг бош шаҳарлари, айниқса, унинг маркази Гурганжда йирик шаҳарларга хос ҳаёт гуркираб ривожланди. Хоразмнинг маданий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида юз берган бу ижобий ўзгаришлар араб манбаларида ҳам ўз ифодасини топган.

X асрда яшаб ижод қилган араб сайёҳи Ибн Ҳавқал ўзининг «Суврат ал-арз» («Ернинг сурати», бу асар «Китоб ал-масолик ва-л-мамолик», яъни «Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб» номи билан ҳам аталади) асарида Хоразм ҳақида бир қанча маълумотлар келтириб, унинг хорижий мамлакатлар билан савдо алоқалари алоҳида эътибор қозонганини таъкидлайди.

Ибн Ҳавқалнинг ёзишича, хоразмлик савдогарлар кўпгина Шарқ мамлакатларига, Хитойгача бориб момик жун ва жун газламалар, ипак, соф шойи ва ҳар хил газламалар сотиб олганлар. Ҳар хил матолар ортиб бориб савдо-сотиқ қилганлар. Хоразмдан олиб бориладиган моллар орасида гиламлар, шойи ва пахта газламалар, кўн ва ҳоказолар бўлган. Ибн Ҳавқалнинг ёзишича, Гурганж бозорларида мўйна кўп, бироқ нархи киммат бўлган. Бунга мўйнани узокдан, яъни Волга дарёси орқали булғорлардан келтирилиши сабаб бўлган бўлса керак. Ал-Муқаддасий эса Хоразмда мўйнанинг хилма-хил турлари бўлганлигини ҳам ҳикоя қилган.

Хоразмнинг об-ҳавоси, айниқса, қиш пайтидаги қаҳратон совуғи кўпгина араб муаллифларининг назаридан четда қолмаган. Иқлими, иссиқ ўлкаларнинг вакиллари — араблар Хоразмнинг «бениҳоя қаттиқ совуғи» ҳақида кўп ҳикоялар ёзиб қолдирганлар. Машҳур араб тарихчиси ва биографи Ибн Халликон (1244–1288) ўзининг «Вафойат ал-аъён» («Аъёнларнинг вафоти») асарида Хоразмда кўплаб одамларнинг қаттиқ совуқдан музлаб ҳалок бўлганлиги ҳақида ёзади.

Бир кагор араб манбаларида хоразмлик буюк ватандошимиз, машхур олим Замахшарийнинг бир оёғи чўлок бўлиб, у ёғоч оёқда юрганлиги ривоят қилинади. Ўз асарларидан бирида Замахшарий шундай деб ёзади: «Фазилат нарвонида соғ (одамлар)дан юқори чиққан қанчадан-қанча чўлоқларни кўрдим (кўрганман), шунингдек, хайр-эхсон бобида бир қадам ҳам босмаган қанчадан-қанча соғ (оёкли)ларни ҳам кўрганман». Афтидан, бу сўзлари билан Замахшарий ўзининг чўлоқлигига ҳам ишора қилаётган бўлса керак.

Ёзма манбаларда унинг чўлоқлиги ҳақида турли тахминлар келтирилган. Мана шу тахминлардан бири Хоразмнинг қаҳратон соғуғи билан боғлиқ. Араб тарихчиси ва биографи Ал-Йафий (ваф. 1366 й.) ўзининг «Миръот ал-жинон» («Бўстонлар кўзгуси») асарида Замахшарий қаҳратон соғуқ пайти сафар чоғида бир оёғини соғуққа олдирилгани, бу воқеа юз берган пайтда у билан бирга бир гуруҳ кишилар ҳамроҳ бўлиб, ҳар хил шубҳалардан хавотир олган ушбу кишилар бу гапнинг тўғрилигини тасдиқлашгани ҳақида ёзган.

Ёкут ал-Ҳамавийнинг ёзишича, Жайхун (Амударё) дарёси қишда музлаб, устидан қарвонлар, филлар, отуловлар ва бошқа ҳайвонлар бемалол ўтган. X асрда яшаган муаллиф Ибн Фазлон: «Жайхун йилида уч ой мобайнида муз билан қопланиб туради», – деб ёзса, 1333 йилда Хоразмда бўлган машхур араб сайёҳи Ибн Баттута (1304–1377) Жайхун дарёсини беш ой давомида муз қоплаб турганлигини ҳикоя қилади. Таниқли араб адиби ва тарихчиси Абу Мансур ас-Саолибий (961–1028) ҳам Хоразмнинг қаҳратон қиши ҳақида шеърлар ёзиб қолдирган.

Араб манбаларида Хоразмнинг мева-чеваларига бағишлаб ёзилган сатрлар ҳам жуда кўп учрайди. XII асрда яшаган араб сайёҳи Абу Ҳамид ал-Ғарнотий (1080–1169) дунёнинг кўп мамлакатларида, жумладан, Хоразмда ҳам бир неча марта бўлган. У ўзининг «Тухфат ал-албоб ва нух-

бат ал-аъжоб» («Оқиллар тухфаси ва ажойиботлар сараси») асарида Хоразмнинг хилма-хил мевалари ва набототлари ҳақида: «Хоразм мамлакати юз фарсахга (фарсах 6–8 км га тенг масофа) чўзилган бўлиб, унинг кўп шаҳарлари, кишлоклари, рустаклари ва кўрғонлари бор. Унда (Хоразмда) мен ўзим зиёрат қилган ҳеч бир ўлкада кўрмаган мевалар ўсади. У ерда қовуннинг шундай навлари борки, улар ғоятда мазали, ширинликда эса қанд ва мумли асалдан ҳам зиёддир», – деб ёзган.

Дарҳақиқат, ҳар хил мевалар, айникса, Хоразмнинг қовунлари азалдан ғоятда машҳур бўлган. Қовунчилик Хоразмнинг энг муҳим зироатидан ҳисобланади. Хоразм қовунларининг донғи ҳатто узоқ ўлкаларгача – хорижий элларга ҳам бориб етган. Шу боисдан ҳам, ўрта асрлар араб манбаларида Хоразм қовуни ҳақида кўпгина маълумотлар келтирилган. Юқорида зикр қилинган Абу Мансур ас-Саолибий ўзининг «Латоиф ал-маориф» («Латиф ахборотлар») асарида IX асрда Хоразм қовунларини Ирокка, аббосийлар халифалари Ал-Маъмун (813–847 йилларда ҳокимлик қилган) ва Ал-Восикка (842–847 йилларда ҳокимлик қилган) атрофи муз билан ўралган кўрғошиндан ясалган махсус идишларда (Бағдодга) етказиб берганликлари ҳақида ёзади. Бу ўринда юқорида зикр этилган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттутанинг ёзганлари ҳам диққатга сазовордир. «Ислом дунёсининг на ғарбидаю на шаркида Хоразм қовунига тенг келадиган, ундан кейин Бухоро ва сўнг Исфаҳон қовунини ҳисобга олмаганда, қовун йўқдир. Унинг пўчоғи яшил бўлиб, гўшти эса кизғишдир, гарчанд қаттиқ бўлса ҳам ғоятда шириндир. Ажабланарлиси шундаки, уни тилим-тилим қилиб кесиб қуёшда қуритадилар ва сават идишга солиб сақлайдилар. Бизлар гўёки анжирни саватга солганимиз каби улар бу қовунларни саватга соладилар ва шу тахлитда Ҳиндистон ва Хитойга ҳам олиб боради-

лар. Қуритилган мевалар ичида бундан ширини бўлмаса керак. Мен Ҳиндистоннинг Дехли шаҳрида бўлганимда сайёҳларнинг бу ерга келганини билиб, улардан қовунқоки сотиб олиш учун бир кишини жўнатиб юбордим. Ҳинд подшоҳи эса, гарчанд унга озгина миқдорда қовунқоки келтирган бўлсалар ҳам, менинг қовунқокига ўчлигимни билгани учун ундан бир миқдорини менга бериб юборди. Ҳинд подшоҳи ўз юртига келган мусофирларни бу ерда ўсган мевалар билан меҳмон қилишга одатланган бўлиб, бу билан уларга ўз ғамхўрлигини билдирган бўлар эди».

Буюк олим Маҳмуд Замахшарий ана шундай ўлканинг кишлоқларидан бирида дунёга келди...

«ЗАМАХШАР – ТУҒИЛГАН ЮРТИМ...»

Хоразм воҳасида азалдан жаҳон фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган кўплаб алломалар етишиб чиққан. Айниқса, ўрта асрларда бу диёр илм-фаннинг турли соҳалари бўйича самарали ижод қилган Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Ибн Мискавайҳ, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Саҳл Масихий, Абу-л-Хайр ибн ал-Ҳаммор кабиларнинг донғи бутун Мағрибу Машрикқа тарқалган. Шу боисдан ҳам хоразмлик комусий олим Абу Райҳон Берунийга бағишлаб ёзган бир шеърида шоир Абдулла Орипов:

Қанча буюк зотларга макон бўлган Хоразм
Ўтган-кетган тарихинг барчага кундай аён.
Сира ажаб эмасдир Машҳад ҳам айлаб базм
Бир Қиёт фарзандига таъзимда бўлса жаҳон, –

деб алоҳида таъкидлаган эди.

Хоразм заминида таваллуд топган буюк алломалардан бири Абу-л-Қосим Маҳмуд Замахшарийдир. Унинг тўлик

исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад (баъзи манбаларда Аҳмад) бўлиб, у хижрий 467 йил ражаб ойининг йигирма еттинчиси – чоршанба куни (милодий ҳисобда 1075 йилнинг 19 марти)да Хоразмнинг Замахшар кишлоғида таваллуд топган. Шу боисдан ҳам Замахшарий тахаллусини олган. У Маккада яшаган даврида исқандариялик шогирди, «Ал-Ақд ас-самийн фи таърих ал-балад ал-амийн» номли тарихий асарнинг муаллифи Шаҳобуддин Аҳмад ибн ал-Ҳусний ал-Моликийга йўллаган мактубида ўзи ҳақида «Мен Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмийман, кейин Замахшарийман. Хоразмнинг бир кишлоғига (Замахшарга) мансубман, Замахшар туғилган юртимдир», – деб ёзган.

Замахшарийдек буюк зотнинг киндик қони тўкилган Замахшар алломанинг юрти бўлганлиги учун кейинчалик жаҳонга донғи кетди. Шу боисдан ҳам, араб мутафаккирларидан бири: «Дунёдаги барча кишлоқлар жамланиб, Хоразмнинг биргина Замахшар кишлоғига фидо бўлса, арзийди. Чунки бу кишлоқ минг йилларда бир марта келиши мумкин бўлган буюк Замахшарийдек машҳур алломани дунёга келтирган», – деб бу кишлоққа ўз таҳсинини изҳор этган экан.

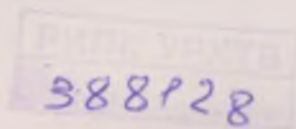
Замахшарий ҳақидаги маълумотлар эса олимнинг асарларида келтирилган. Унинг ҳаёти, фаолиятини ёритишда Ибн Халликон («Вафоёт ал-аъён»), Ибн ал-Анбарий («Нузхат ал-алиббо фи табақоту-л-удабо»), Ёкут ал-Ҳамавий («Муъжаму-л-удабо»), Ал-Йофиъий («Мирот ал-жинон»), Ибн ал-Жавзий («Ал-Мунтазам»), Жалолуддин ас-Суютий («Бугъйот ал-вуот»), Ибн ал-Қифтий («Инбах ар-рувот») ва бошқа араб муаллифларининг асарлари асосий манбалар жумласидандир. Бу муаллифлар келтирган далилий маълумотларни умумлаштирган ҳолда Замахшарийнинг оиласи, унинг ёшлик йиллари ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат бўлмаса-да, ўз даврининг саводли, зиёли, тақвosi кучли, диёнатли киши-си бўлган. У аксарият вақтини Куръони карим тиловатию тоат-ибодат билан ўтказган ва Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ-атвори яхши, ширинсухан ва ғоят мурувватли киши бўлган. Бу фазилати билан эл орасида катта обрў-эътибор топган.

Унинг онаси ҳам тақводор ва диндор аёллардан ҳисобланган. Асарларидан бирида ўз волидаси ҳақида келтирган ушбу маълумотлар онасининг окқўнгилигидан далолат беради: «Ёшлигимда бир воқеа бўлган эди. Қунларнинг бирида бир чумчукни тутиб олиб, оёқларини ип билан маҳкам боғладим. Бироқ чумчук кўлимдан чиқиб кетиб, девор орасига (инига) кириб беркинди. Мен уни инидан чиқариб олмоқчи бўлганимда, оёғига боғланган ип сиқиб қушнинг оёғи узилиб (кесишиб) тушди. Бундан онам қаттиқ хафа бўлиб: «Сен қушнинг оёғини кесганинг каби Худо ҳам сенинг оёғингни кессин!», – деб мени қарғадилар».

Маълумки, Замахшарийнинг бир оёғи чўлоқ бўлиб, у бутун умр ёғоч оёқда юрган. Тарихчилар унинг чўлоқлиги сабаблари ҳақида ҳар хил ривоятлар келтиришади. Шулардан бири онасининг қарғиши бўлган, деб таъкидлайдилар. Ана шу маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, олим диний, тақводор оилавий муҳитда шаклланиб, камол топган. Замахшарий назмий асарларидан бирида ота-онаси, оила аъзолари шароб ва шунга ўхшаш ичимликни мутлақо истеъмол қилмаганлигини алоҳида таъкидлайди. Афтидан, Замахшарийнинг отаси серфарзанд бўлган. Чунончи, у ўз қасидаларидан бирида фарзандлари кўп, оиласи катта бўлгани учун отаси рўзғор тебратиб, тирикчилик йўлида тинмай меҳнат қилгани ҳақида ёзади.

Отаси ҳақида келтирилган маълумотларда унинг бир канча муддат ҳибсда бўлганлиги қайд қилинади. Чунки Замахшарий ҳоким Муаййид ал-Мулкка (ваф. 1101 й.)

мурожаат этиб, отасининг илму фазилатига ҳурмат юзасидан ва катта оиланинг боқувчиси бўлганлигини инобатга олиб, уни ҳибсдан озод этишини илтимос қилади. Отасининг ҳибсга олиниши сабаблари аниқ бўлмаса-да, диний карашлар бўйича у билан ҳукмдорлар орасидаги ихтилоф бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин. Хуллас, ёш Маҳмуднинг дунёкараши мана шу диндор, такводдор отанинг таъсирида ўтди.

ИЛМГА ҲАВАС

Замахшарий дастлабки билимни отасидан олади, бир оёғи чўлоқ бўлиб қолгач, отаси уни оғир меҳнат қилмасин, деб кийим тикувчи устага шогирдликка бермоқчи бўлади. Аммо ёшлигидан илмга ҳавасманд Маҳмуд отасидан ўзини мадрасага юборишни илтимос қилади. Ўғлидаги илмга бўлган иштиёқ ва ҳавасни сезган ота унинг илтимосини бажо келтиради. Ана шу пайтдан бошлаб ёш Замахшарий илм-фаннинг турли соҳалари билан кизиқиб, ўз тенгқурлари орасида қобилияти ва истеъдодини намоён қила бошлайди. Мадрасада ўқиладиган илмларни, айниқса, араб тили ва адабиёти, диний илмлар мажмуасини тўлик эгаллайди.

Шу билан бирга ўша даврда илм ахллари орасида муҳим ҳисобланган хаттотлик санъати сирларини ҳам мукамал ўзлаштириб, бунинг натижасида тирикчилигини ҳам бир қадар тузатади. Сўнг, араб тарихчиси Ибн Халликоннинг (1211–1288) ёзишича, талабалик ёшига (12 ёшларга) етгач, ҳар томонлама мукамал билимга эга бўлиш мақсадида, у Бухоро шаҳрига йўл олади. Чунки Бухоро ўша пайтда, машҳур олим Абу Мансур ас-Саолибийнинг (961–1038) ибораси билан айтганда, «Сомонийлар давридан бошлаб шон-шухрат макони, салтанат каъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юлдузлари порлаган ва ўз даврининг фозил кишилари йиғилган жой эди».

Афтидан, Замахшарий Бухорода таҳсил олиб юрган йиллари унинг отаси вафот этган. Чунки, у ўз девонига кирган шеърларидан бирида вафот этган отасини кўролмайдиган қолганлиги, дийдорига тўймаганлиги, «бир том остида касаллигига марҳам (малҳам) бўла олмаганлиги»ни ғоят таассуф ва чуқур аламу ҳасрат билан ёзади. У ўқишни тугатгач, бир неча йил хоразмшоҳлар саройида котиблик қилади. Ҳукмдорлар билан яқин бўлишга интилади. Бирок, қобиляти, илми ва фазилатларига яраша муносиб эътибор кўрмагач, ўзга юртларга сафар қилади, ўз матлабу мақсадининг ушалишига умид боғлайди.

Бу ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, Замахшарийнинг ёшлик йиллари салжукийлар ҳукмдори султон Маликшоҳ ва унинг машҳур вазири Низом ул-Мулк даврига тўғри келади. Бу ҳукмдорлар илм-фан ва маданият раванқи йўлида улкан ишларни амалга оширган эдилар. Айниқса, илм-фан ва маърифат ҳомийси сифатида бутун Шарқда донг таратган бош вазир Низом ул-Мулк олимларга, шоиру адибларга катта эътибор берарди. У Шарқнинг турли шаҳарларида аҳли сунна тартиботи бўйича шариатни ўргатадиган мадрасалар ташкил қилди. Улар «Низомия мадрасаси» номи билан машҳур эди.

Шу вақтда хоразмшоҳлар давлати Буюк салжук салтанатига тобе вилоятлардан эди. Шу боисдан ҳам ўз эли Хоразмда етарли обрў-эътибор топмаган Замахшарий салжукийлар вазири Низом ул-Мулк хизматига киради. Унга мадҳия тарзида бир қасида ёзади. Ушбу қасидада ўз юртида илмига ва қобилятига яраша мартабага эга бўлиб, етарли иззат-икром кўрмаганлиги, ўзининг юқори лавозимларга муносиб эканлиги ва бу орзусига эришиш учун илм-фаннинг қадрини биладиган Низом ул-Мулкдан умидвор бўлиб келганлиги ҳақида ёзади. Бирок бу сафар ҳам унинг омади юришмай, орзу қилган мартабасига эриша олмади. Бу борада, балки Низом ул-Мулкнинг

сунний йўналишига мансублиги, Замахшарий эса муътазилий окимининг ашаддий тарафдори эканлиги тўсик бўлгандир. Бу ҳол шу даражага етадики, агар Замахшарий бирор дўстиникига бориб, эшигини тақиллатиб кирмоқчи бўлса, эшикни очган хизматкорга: «Хўжайинингга бориб: «Абу-л-Қосим ал-Муътазилий келди», деб айт», – дерди.

ОЛИС ЮРТЛАРГА САФАР

Олимнинг кейинги ҳаёти янги ўлкаларга сафар қилиш билан боғлиқ бўлиб, у Хуросонга қараб йўл олади. У ердаги давлат арбобларидан баъзилари билан боғланиб, уларга мадҳиялар бағишлайди. Улардан бири Тож ад-Давланинг ноиб Музей ад-Давла Абу-л-Фатҳ Али ибн ал-Хусайн ал-Ардистоний эди. У ўз даврининг машҳур котибларидан эди. Унга бағишлаб мадҳиялар ёзади, грамматика (нахв) га оид «Шарҳ абйат Сибавайҳ» ва «Ал-Анмузаж» номли асарларини ҳам унга бағишлайди. Шунингдек, тарихчи Ибн ал-Қифтийнинг ёзишича, Ал-Ардистонийга атаб яна бир қасида ҳам батади. Хуросонда бўлганида вазир Низом ул-Мулkning ўғли Убайдуллоҳга бағишлаб ҳам мадҳиялар ёзади. Убайдуллоҳ Султон Абу-л-Фатҳ Маликшоҳ даврида девон ал-иншонинг (канцеляриянинг) бошлиғи (раиси) бўлиб, наср ва назмда етук адиблардан ҳисобланиб, ўз тенгқурларидан анча устун эди. Унинг юксак фазилатларига алоҳида ҳурмат-эҳтиромини билдириш мақсадида Замахшарий Убайдуллоҳга мадҳиялар бағишлайди.

Шунга қарамасдан, Замахшарий Хуросонда ўз мақсадига эришолмайди. Бу ерда ҳам унинг аҳволи яхши бўлмайди. У яна сафарга отланиб, Салжуқийлар давлатининг пойтахти Исфаҳонга келади. Салжуқийлар султони Муҳаммад ибн Абу-л-Фатҳ Маликшоҳ адолатлилиги, гўзал хулқ-атвори ва жасурлиги билан машҳур эди. Замахшарий султоннинг хайрли ишларига бағишлаб мадҳиялар ёзади.

Умуман, Замахшарийнинг бир нечта подшоҳу ҳукмдорларга мадҳиялар ёзганлиги маълум. Чунончи, бир қатор салжукий ҳокимларга бағишлаб мадҳиялар битгани илмий тадқиқотларда алоҳида қайд қилинади. Салжукийларнинг подшоҳи Муизиддин Санжар (1117–1118) Замахшарий мадҳ қилган ҳокимлардан бири ҳисобланади. Кейинроқ олим Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Ануштегин (1096–1127) билан боғланган ва унга бағишлаб мадҳиялар ёзган. Ўзининг йирик асари «Муқаддимат ал-адаб»да султон ўғли Хоразмшоҳ Отсизнинг (1127–1156) илм аҳллари ва адибларига нисбатан ғамхўрлигини алоҳида таъкидлайди. Замахшарийнинг бу асарига зўр кизиқиш билан қараган Отсиз ўз шахсий кутубхонаси учун ундан бир неча нусха кўчиртирганлиги маълум.

1118 (512) йилда Замахшарий оғир бир дардга чалинади ва бир қанча азоб-укубатларни бошидан кечириб тузалгач, энди мансаб илинжида ҳукмдорлар бўсағасини босмасликка онт ичади, мол-дунё тамасидан мутлақо воз кечади, қолган умрини фақат илм-фанга бағишлашга, шогирдлар етиштиришга бахшида этиб, асарлар яратишга астойдил қарор қилади. Бирок яна тез орада сафарга чиқиб, Бағдодда тўхтади. Кўп илмлар бўйича Бағдод олимларидан сабоқ олиб, қизгин мунозараларда қатнашади.

ИБОДАТ ЛАЗЗАТИ МАККАДА

Бир муддат Бағдодда тургандан кейин Замахшарий яна сафарини давом эттириб, Маккага боради, Макка аҳли, айниқса, унинг амири Абу-л-Ҳасан Али ибн Ҳамза аш-Шариф ал-Ҳасаний ибн Ваҳҳос Замахшарийни яхши кутиб олади. Амир фозил, илмли киши бўлиб, у бир қанча назмий ва насрий асарларнинг муаллифи ҳам эди. У Замахшарийнинг Маккага келишини қизгин табриклайди. Уни ғоят улуғлаб, кадр-қимматини муносиб баҳолайди.

Замахшарий ҳам у билан танишганидан беҳад кувониб, иккала олим бир-бирининг илму заковатидан баҳраманд бўладилар. Икки олим дўстлашиб, ҳатто бир-бирларига бағишлаб қасидалар ёзишади.

Замахшарий Ҳижозда бўлган пайтида Ҳамадон (Яман) ни ҳам зиёрат қилганлиги айрим манбаларда қайд этилган. Қасидаларидан бирида олимнинг ўзи ҳам бу ҳақда ҳикоя қилади. Арабистон яриморолининг барча минтақаларини зиёрат қилади. Ат-Тоифдан тўрт кунлик йўлда жойлашган бир водийнинг тупроғию аҳли ўзига ёқиб қолганлиги ҳақида тўлқинланиб ёзади.

Маккада икки йилча яшаганидан кейин юртини қўмсаб, ватанига қайтади. Лекин бир неча йил ўтгач, Маккадан кетганидан қаттиқ пушаймон бўлиб, ҳатто алам-ҳасратидан йиғлашгача етади. Ўзининг бу ҳолатини олим бир қанча қасидаларда ифода этади. Унинг қариндошлари: «Ўз умрининг анча қисмини Маккада ўтказдинг, яна Маккага кетаман дейишининг боиси нима?» – деб сўраганларида, у: «Қалб хотиржамлиги, дил поклиги ва ибодат лаззатини фақат Маккадагина ҳис қилиш мумкин», – деб жавоб қилади.

Шундан кейин, иккинчи марта Макка томон йўл олиб, Дамашқда тўхтади. Дамашқ ҳокими Бўри Тагтакинга бағишлаб шеърлар ёзади. Чунки у диний масалаларда ихтилофлар чиқарган ботиния оқими тарафдорларига қарши курашган бўлиб, улардан олти мингини ўлдирган эди. Шунингдек, у Дамашқ мусулмонларини салибчилардан ҳимоя қилиб, уларга қарши Дамашқда яшовчи араб ва туркманларга раҳнамолик қилиб, салибчиларни 1123 (523) йилда мағлуб қилган эди.

Шу йилнинг ўзиде у Дамашқдан чиқиб, Маккага етиб боради ва уч йил мобайнида бу муқаддас шаҳарда яшайди. Макканинг амири Ибн Ваҳҳос бу сафар ҳам Замахшарийни илиқ қарши олиб, унга ғоятда иззат-икром кўрсатади. У

этикод қилган оқимини (муътазилияни) маъкул топиб, олимни ҳар томонлама кўллаб-қувватлайди. Шу пайтда Ибн Ваҳҳоснинг самимий ёрдамидан илҳомланган Замахшарий ўзининг Куръони карим тафсирига бағишланган машҳур асари «Ал-Кашшоф»ни ёзиб тугатади.

Ўз ҳаётида чуқур из қолдирган Маккада Замахшарий ҳаммаси бўлиб беш йилдан ортиқ яшайди. Шу боисдан, у *Жоруллоҳ* – «Аллоҳнинг кўшниси» деган шарафли лақабга муяссар бўлиб, бутун мусулмон оламида таниқли олимлардан бирига айланади. Сўнгра ўз юрти Хоразмга қайтиб келиб, бир неча йил яшагандан кейин 1144 (583) йилнинг арафа кечаси Журжония (ҳозирги Кўҳна Урганч)да вафот этади ва шу жойда дафн этилади. Замахшарий вафотини эшитган Макка аҳолиси ғоятда ғамгин бўлиб, қаттиқ хафа бўладилар. Ҳатто Макка шоирларидан бири алломанинг вафотига бағишлаб қуйидаги марсияни битган экан:

Жоруллоҳ Маҳмуд вафотидан топгач хабар,
Макка аҳлининг кўз ёшлари тўхтамай оқар.

Алломанинг вафотидан кейин деярли икки юз йил ўтгач, яъни 1333 йили Хоразмни зиёрат қилган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута (1304–1377) ўзининг «Ар-Рихла» («Саёҳатнома») номли асарида Хоразм (Кўҳна Урганч)нинг ташқарисида Замахшарийнинг макбарасини кўрганлиғи ҳақида ёзади.

ЎЗ ДАВРИНИНГ ЯҒОНАСИ

Буюк мутафаккир Замахшарий биз авлодларга бой ва улкан мерос қолдирган. У тилшунослик, луғатшунослик, адабиёт, аруз, жуғрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илм ал-қироатга оид олтмишга яқин асалар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган.

Тилшунослик ва грамматиканинг турли масалаларига оид асарлар Замахшарий ижодида салмокли ўрин эгаллайди. Жумладан, араб тили грамматикасига оид «Ал-Муфасссал» номли асарини у Маккада яшаган пайтида, икки йил (1119–1121) давомида ёзган. «Ал-Муфасссал» араб тили нахву сарфини ўрганишда муҳим дастурий манба сифатида азалдан Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам шуҳрат топган асарлардан ҳисобланади. Кўпчилик олимлар ўз илмий қиммати жиҳатидан Замахшарийнинг бу асари араб тилини ўрганишда таниқли араб тилшуноси Сибавайҳнинг (ваф. 796) грамматикага оид машҳур китобидан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлаганлар. Бу асар ўша даврнинг ўзидаёқ араб халқлари орасида катта эътибор қозонади ва араб тилини мукамал ўрганишда асосий қўлланмалардан бири сифатида кенг тарқалади. Ҳатто Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо кимда-ким Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олса, унга беш минг кумуш танга ва бош-оёқ сарупо совға инъом қилишини ваъда беради. Бир қанча кишилар асарни ёд олиб, ҳокимнинг мукофотига сазовор ҳам бўлганлиги манбаларда келтирилган. Биргина шу мисолнинг ўзиёқ Замахшарий асарининг қанчалик юксак баҳоланганлигини кўрсатади.

Бу қимматли асарнинг олтита қадимий қўлёзма нусхалари Тошкентда, ЎзФА -Шарқшунослик институтида сақланади. Уларнинг энг қадимийси №11459 раками остидаги нусха бўлиб, у 1357–1358 йилларда хаттот Қутбиддин Шерозий томонидан кичик насх хатида кўчирилган. «Ал-Муфасссал»нинг бир қадар ихчамлаштирилиб, мухтасар ҳолга келтирилган нусхаси «Ал-Унмузаж» («Намуна») номи билан аталади. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари хорижий мамлакатларда сақланиб, Тошкентда – Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида унинг унга яқин босма нусхалари мавжуд. Ўзбекистонлик шарқшунос олим Абдуҳофиз Абдужабборов «Ал-Унмузаж»ни арабчадан ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирган.

Замахшарийнинг грамматикага оид асарларидан яна бири «Шарҳ абйот китоб Сибавайҳ» бўлиб, юқорида зикр этилган олим Сибавайҳнинг китобига бағишлаб ёзилган мукамал шарҳдир. Алломанинг Хоразмшоҳ Алоуддин Абул-Музаффар Отсизга (1127–1156) бағишлаб ёзилган «Муқаддимату-л-адаб» асари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу асар ҳақида батафсилроқ тўх-таламиз.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида илм-фан, маданият анча тараққий қилган эди. Ҳукмдорлар, айниқса, Хоразмшоҳ Отсиз олимлар, шоиру адибларга алоҳида ҳурмат билан қарар, ўзи ҳам истеъдодли, маърифатпарвар, адабиётга кизиққан, билимдон, зиёли киши эди. Унинг даврида илм-фан равнақи йўлида бир қанча хайрли ишлар амалга оширилганлиги яхши маълум. Шу сабабдан бўлса керак, Замахшарий «Муқаддимату-л-адаб»ни бу маърифатпарвар шоҳга бағишлаб ёзган. Асар беш қатга қисмга бўлинган бўлиб – отлар, феъллар, боғловчилар, от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс юритади. Асар 1137 йили ёзиб тугалланган.

Замахшарийнинг бу асарида ўша даврдаги адаб илми жумласига кирувчи барча билимлар ҳақидаги маълумотлар киритилган. Замахшарийнинг «Муқаддимату-л-адаб» асари устида кўп йиллардан буён илмий тадқиқотлар олиб бораётган филология фанлари доктори, профессор Зоҳиджон Исломовнинг ёзишича, бизгача асарнинг арабча-форсча, арабча-туркийча, арабча-хоразмча икки тилли, араб-форс-туркийча уч тилли, арабча-форсча-мўғулча-туркийча сўзлик киритилган тўрт тилли қўлёзмалари етиб келган.

Дарҳақиқат, алломанинг бу асари тилшуносликка оид юксак билим, етарли илмий малакани ўзида мужассам этган бўлиб, яратилган давридан бошлаб ҳозирга қадар ноёб қомусий манбалардан бири ҳисобланади. Шу боисдан ҳам, «Муқаддимату-л-адаб» яратилган даврдан эътибо-

ран бир неча асрлар давомида олимлар, тадқиқотчилар диққатини ўзига тортиб келаётир. У биринчи марта 1706 йили Хўжа Исҳоқ Афанди томонидан усмонли турк тилига ўгирилган. Сўнгра Европанинг бир қанча тилларига таржима қилинган. Париж, Лейпциг, Вена, Лейден, Қозон шаҳарларида, Норвегия, Миср ва Ҳиндистонда бир неча марта босилган. Немис олими Ватзастайн «Муқаддимату-л-адаб»нинг Европа қўлёзма фондларидаги еттита нусхасини киёсий ўрганиб, 1850 йили Лейпцигда асарнинг икки жилдли танқидий матнини нашр этган.

Асарнинг чиғатой тилидаги таржимаси ўзбек тили тарихини ўрганувчилар учун катта аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда Садриддин Айний 1921 йили «Меҳнатқашлар товуши» газетасига ёзган мақоласида Замахшарийнинг «Муқаддимату-л-адаб» асари ўзбек тили учун бутун дунёнинг хазинаси билан баробардир», – деб ёзган эди. Мамнуният билан айтиш керакки, профессор З.Исломовнинг илмий изланишлари натижасида Маҳмуд Замахшарийнинг бу муҳим асарига бағишланган «Адаб илмининг дурдонаси» номли рисола ва асарнинг феъллар қисмининг йиғма илмий-танқидий матни тайёрланиб, 2002 йили Тошкент ислом университети нашриётида чоп этилди.

Замахшарий, юқорида айтганимиздек, Макка амири, олим ва адиб Абул Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос ас-Сулаймоний билан дўст эди. Ибн Ваҳҳос ғоят билимдон, олим одам эди. У ўз мамлакатининг жуғрофияси билан ҳам яхши таниш бўлган. Замахшарий ибн Ваҳҳос маълумотларига таяниб ва ўзининг Ҳижозга қилган сафаридан олган шахсий кузатишлари асосида «Китоб ал-жибол ва-л-амкина ва-л-мийох» («Тоғлар, жойлар ва сувлар ҳақида китоб») номли жуғрофий асарини яратган. Асарда Арабистон яримролига оид жуғрофий жойлар, тоғлар ва сувлоқларга доир қимматбаҳо маълумотлар келтирилган.

Машҳур араб жуғрофия олими ва сайёҳи Ёқут ал-Ҳамавий (1179–1229) ҳам ўзининг бутун дунёга таниқли

«Муъжаму-л-булдон» («Мамлакатлар қомуси») асарида Арабистон, хусусан, Ҳижоз ҳақидаги маълумотларини Замахшарийнинг ушбу асарига таяниб ёзган. Замахшарийнинг бу асари Фарб олимлари ўртасида ҳам ҳурмат-эътибор қозонган. Хусусан, 1856 йили голландиялик арабшунос олим Сальверду ду Гревел томонидан мукамал тадқиқ қилинган ҳолда нашр этилган.

Замахшарий йирик тилшунос бўлиш билан бирга, адабиёт, тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари бўйича ҳам мукамал асарлар яратган.

Олимнинг «Асосу-л-балоғат» («Нотиклик асослари») асари асосан луғатшуносликка бағишланган. Унда араб тилининг фасоҳати ва мукамаллиги ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан ўринли ва усталик билан фойдаланиш учун киши фасоҳат ва балоғат илмларидан яхши хабардор бўлиши керак эди. Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган. Бу асарда адабиётнинг асосий қисмлари, фразеологик сўз бирикмалари ва уларни амалда татбиқ этиш йўллари чуқур таҳлил этилган.

«Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб» («Ваъзлар ва хутбалар баёнида олтин шодалар») рисоласи – насиҳатомуз мақолалар тўпламидан иборат. Асар биринчи марта 1835 йили немис олими Фон Хомир томонидан немисчага таржима қилиниб, арабча матни билан нашр этилган. Ўттиз йилча вақт ўтгач, французчага таржималаштирилиб, 1886 йили Парижда чоп этилган. 1873 йили эса усмонли турк тилига ўгирилиб, Истанбулда нашрдан чиққан эди.

Замахшарийнинг «Рабийъу-л-аброр ва нусус ал-ахбор» («Яхшилар баҳори ва хабарлар изҳори») асарида адабиёт, тарих ва бошқа фанларга оид ҳикоялар, латифалар ва суҳбатларнинг энг саралари жамланган. 97 бобдан иборат бу асарнинг нодир бир қўлёзма нусхаси Тошкентда, ЎзФА

Шарқшунослик институтида сақланади. Бундан ташқари, Лейден, Берлин кутубхоналарида ҳам қўлёзмалари мавжуд.

Олимнинг аруз вазни ҳақида баҳс юритувчи «Ал-Кустос фи-л-аруз» («Арузда ўлчов мезони») асари муҳим манбалардан ҳисобланади. Алифбо тартибида йиғилган араб мақол, масалларига бағишланган бошқа бир асарини Замахшарий «Ал-Мустақсо фи-л-амсол» («Ниҳоясига етган масаллар») деб атаган. «Мақомат» («Мақоматлар») – эллик мақомдан иборат асари қофияли наср-сажъ услубининг нозик намуналарини ўзида мужассам этган муҳим манбадир.

«Девону-ш-шеър» китоби ҳам диққатга сазовор асарлардан ҳисобланади. Замахшарийнинг «Навобигу-л-калим» («Нозик иборалар»)и эса панду насиҳат, ҳикматларга бағишланган, юксак дид билан ёзилган асардир. У дастлаб француз тилига таржима қилиниб, асл нусхаси билан биргаликда 1876 йили Парижда нашр этилган. 1884 йили Байрутда, 1896 йили Қозонда, 1970 йили Қоҳирада босилган. Асарнинг биз томонимиздан тайёрланган ўзбекча таржимаси 1992 йили Тошкентда чоп этилган.

Замахшарий ижодининг кенг қўламлилиги ва унинг илм-фан оламида тутган ўрнини билиш мақсадида олимнинг замондошлари ва кейинги асрларда яшаган тадқиқотчилар айтган фикр-мулоҳазалардан айримларини келтирамыз. Машҳур тарихчи Ибн ал-Қифтий у ҳақда шундай ёзади: «Худо раҳмат қилгур Замахшарий илму-л-адаб, наҳв ва луғат бобида ўзгаларга мисол бўладиган аллома эди. У ўз ҳаёти давомида кўплаб буюк олимлар ва фозиллар билан учрашган бўлиб, тафсир, ҳадис, наҳв ва бошқа соҳалар бўйича бир қанча асарлари бордир. У ўз асарида араб тилида ижод қилган ажамликлар (ғайри араблар)нинг орасида энг буюгидир».

Машҳур олим Ибн Халликон: «Замахшарий тафсир, ҳадис, наҳв, луғат ва илм баёни бўйича буюк имомдир. Ҳеч

бир муболағасиз мазкур илмларда у ўз даврининг яғонаси, кўпдан-кўп ажойиб асарларнинг муаллифи эди», – деб таъкидласа, Замахшарийдан бир неча аср кейин яшаган таниқли Миср тарихчиси Ибн Тағриберди: «Шайх буюк аллома, ўз даврининг яғонаси, ўз асрининг энг пешвоси ва имоми бўлган», – деб қайд қилади.

Замахшарий ўз илмий, ижодий фаолиятида, аввал қайд қилганимиздек, араб тили ва адабиётига чуқур ҳурмат билан қараган ҳамда ўз асарларини ҳам фақат араб тилида ёзган. Унинг китоблари мазмун жиҳатидан илм-фаннинг кўпгина (айниқса, ижтимоий) соҳаларини қамраб олган бўлиб, уларнинг сони, Ирок олими доктор Фозил Солих ас-Самарийнинг ёзишича, элликдан ошиб кетади. Олим асарларини уларнинг мазмунига қараб асосан қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: 1) диний илмлар ва уламолар ҳақида; 2) лугатшунослик; 3) грамматика (наҳв); 4) аруз; 5) адабиёт; 6) мантик.

ИЖОД ГУЛТОЖИ

Замахшарий ижодининг гултожи бўлган, илм-фан оламида ғоят кенг танилган «Ал-Кашшоф» асари Куръони каримга ёзилган машҳур тафсирдир. Асарнинг тўлиқ номи «Ал-Кашшоф ал-ҳақоики-т-танзийл ва уйуни-л-ақовийл фи вужуҳи-т-таъвийл» («Куръондаги берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали ривоятлар кўзларини очғич»)дир.

«Ал-Кашшоф» Замахшарийнинг ўзига ҳам ғоят манзур бўлган. Ҳатто у ўз асари ҳақида шундай ёзган эди: «Чиндан ҳам дунёда тафсирлар беҳад кўпдир. Ўлай агар, уларда «Кашшоф» кабиси бўлса. Агар ҳидоят изласанг, «Ал-Кашшоф»ни такрор ўқи. Нодонлик бир касал бўлса, «Ал-Кашшоф» унинг шифосидир».

Еттинчи асрнинг биринчи ярмида нозил бўлган Куръони карим мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлиб, ўз тари-

хий, маданий аҳамияти билан бутун Шарқ халқларининг маънавий, ижтимоий тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Бу тарихий ёдгорликни тўлиқ тушуниб англаш анча қийин эди. Сабаби, бир томондан, Қуръоннинг ўша давр мумтоз араб тилига хос мураккаб услуб ва тилда насрий сажъ шаклида ёзилганлиги бўлса, иккинчи томондан, мазмун ифодасининг ҳам ғоят чуқур, кенг камровлигидир. Араб тилини билган ҳар бир кишининг уни тўғри, тўлиқ тушуниши ҳам қийин бўлган. Шу сабабларга кўра, ҳаётини зарурат туфайли ўрта асрлардан бошлаб Қуръонни тафсир ёки шарҳ билан ўқиш одат тусини олган. Шу боисдан ҳам, Қуръон яратилган даврдан эътиборан унга бағишланган тафсирлар, шарҳлар ёзишга катта эҳтиёж сезилган. Турмуш тақозоси билан мана шундай вазиятда ислом тарихи, Қуръон тафсирлари, шарҳлар (асосан араб тилида) вужудга келган.

Замахшарий ҳам тафсир ёзишдан олдин ўзидан аввал яратилган, Қуръон тафсирига бағишланган кўплаб асарларни кунт билан ўрганган. Улардан унумли, танқидий фойдаланган. Натижада, мукамал бир тафсир, яъни «Ал-Кашшоф» вужудга келган. Бу асар Замахшарий Маккада турган пайтида, уч йил давомида (1132–1134) ёзилган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи асарига ёзган муқаддимасида ҳам қайд қилиб ўтган. Асарнинг Замахшарий Маккада эканлигида ёзилиши, шунингдек, Макка амири Абу Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос ас-Сулаймонийнинг унга (Замахшарийга) кўрсатган хайрихоҳлиги ва ёрдами, шубҳасиз, муаллифга анча қулайликлар яратган.

Асарда, айниқса, Қуръоннинг филологик таҳлилига катта эътибор берилган. Шу сабабли унинг филологик қиммати бениҳоя катта. Шу боис, ҳозиргача етиб келмасдан йўқ бўлиб кетган кўплаб асарлар ҳақидаги маълумот ва тасаввурни ҳозирги замон тадқиқотчилари фақат Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф»идан олиб, ўша асарлар

қиммати ҳақида фикр-мулоҳаза қилиш имконига эгадирлар. Бу ҳол илмий нуқтаи назардан жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, асарга муҳим бир манба сифатида қаралади. «Ал-Кашшоф»нинг машҳурлигига яна бир ёрқин далил сифатида унинг қўлёзма нусхалари кўплигини, асарга ёзилган бир қанча ҳошия, шарҳлар, сўнгги вақтда дунёнинг турли қисмларида унинг қайта-қайта нашр қилинишини кўрсатиш мумкин.

ОҚҚА КЎЧИРИЛГАН ДАСТХАТ

Немис шарқшуноси Карл Броккельман дунёнинг турли қўлёзма фондларида «Ал-Кашшоф»нинг юзга яқин қўлёзмалари, йигирмадан ортиқ унга ёзилган шарҳ ва ҳошиялари борлиги ҳақида ёзади. Бу Замахшарий асарининг катта шухрати, катта аҳамиятга моликлигидан далолат беради. Асарнинг олим ўз қўли билан оққа кўчирган нусхаси (1134/528) Техрон кутубхонасида сақланади. Гарчанд, Замахшарий ўзи муътазилӣ оқимига мансуб бўлса-да, унинг бу асари ислом аҳли орасида шу даражада машҳур бўлиб кетганки, орадан юз йил ўтар-ўтмас «Ал-Кашшоф»нинг баъзи ўринлари қискартирилган ҳолда араб олими Насриддин Абу Саид Абдуллоҳ ибн Умар ал-Байдавӣй томонидан бир қадар ишланган шакли таълиф этилди.

Ал-Байдавӣйнинг Қуръонга ёзилган бу тафсири «Анвар ат-танзийл ва асрор ат-таъвийл» («Қуръон нурлари ва шарҳлаш сирлари») деб аталади. У тўлиғича «Ал-Кашшоф»га таянган. Шунингдек, бошқа манбалардан тўлдириб ёзилган тафсирдир.

Дарҳақиқат, араб олимларининг таъкидлашларича, «Ал-Кашшоф» турли даврларда Қуръонга ёзилган тафсиллар ичида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Бу асар ҳозирги вақтгача араб мамлакатларида кўплаб мусулмонлар, айниқса, олимлар учун энг зарурий қўлланмалардан

бири ҳисобланади. Қохирадаги бутун дунёга машҳур «Ал-Азҳар» диний дорилфунунининг талабалари эса «Ал-Кашшоф» асосида Қуръонни, унинг тафсирини ўрганадилар, ундан муҳим бир дастур, қўлланма сифатида фойдаланадилар. Бу асар дунёнинг турли шаҳарларида қайта-қайта нашр қилинган. «Ал-Кашшоф»нинг турли даврларда кўчирилган бир қатор нодир нусхалари Тошкентда, жумладан, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг «Ҳамид Сулаймонов» фондида сақланади.

Юқорида айтилган фикрлардан яққол кўриниб турибдики, хоразмлик буюк аллома Замахшарий кейинги авлодларга бой маданий мерос қолдирган. Бу илмий-адабий мерос Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам азалдан қадрланган. Унинг аксарият асарлари бир неча хорижий тилларга таржима ҳам қилинган.

Замахшарийнинг чуқур билими, даҳоси ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлари ҳали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқида унга катта шуҳрат келтирган. Алломани чуқур ҳурмат ва меҳр билан «Устоз ад-дунё» («Бутун дунё устози»), «Устозу-л-араб ва-л-ажам» («Араблар ва ғайри араблар устози»), «Фахру Хваразм» («Хоразм фаҳри») каби шарафли номлар билан атаганлар. Машҳур олимлар, шоирлар ва адиблар даврасида у доимо пешволардан бири бўларди, қизғин илмий баҳслар, мунозараларда унинг фикри инobatга олинарди. Мана шундай улкан обрў-эътибор, эҳтимол, буюк даҳо унга ўз асарларидан бирида «Ва инний фи Хваразм Каабату-л-адаб» («Чиндан ҳам мен Хоразмда адаб аҳли учун бир Каъбаман») деб ёзишига асос бўлган бўлса керак.

Бу бизлар учун ёрқин мисол, ибрат намунасидир. Афсуски, мамлакатимизда Замахшарийнинг мероси кам ўрганилган. Унинг асарларидан деярли бирортаси ҳали ўзбек тилига тўлиқ таржима қилинмаган.

Ўзбекистон Ҳукуматининг қарори асосида 1995 йил буюк аллома Замахшарий таваллудининг 920 йиллиги ўтказилиши муносабати билан унинг бой меросини чуқур ўрганила бошланганлиги ҳар қандай таҳсинга лойиқдир. Мустақиллигимиз берган кенг имкониятлардан баҳраманд бўлиб, Замахшарий асарларини мукаммал, ҳар томонлама ўрганиб, кенг жамоатчиликнинг ҳақиқий бойлигига айлантиришдек шарафли, хайрли иш олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардандир.

АЛЛОМАНИНГ ҲАЁТИЙ ВА ИЛМИЙ САБОҚЛАРИ

Замахшарийнинг ҳаёти, ижодий ва илмий фаолиятини чуқур ўрганиш катта маърифий ва амалий аҳамиятга моликдир, улкан ҳаётий, тарбиявий жиҳатлари, ҳавас қилса арзийдиган даражада ибратли қирралари кўпдир.

Ёшлик чоғларидан илм-маърифатга ташна бўлиб ўсган Замахшарий ўз билимини ошириш мақсадида ўша даврнинг йирик илмий ва маданий марказларидан бири бўлган Бухорои шарифга йўл олган. Аммо илм толиби йўлда юз берган бахтсиз ҳодиса (отдан йиқилиб оёғи қаттиқ лат егани, бунинг устига, қаҳратон совуқ бўлгани) туфайли бир оёғини кестиришга мажбур бўлади ва бутун умри давомида ёғоч оёқда юради. Лекин бу ногиронлик унинг билим олишига тўсқинлик қила олмайди. У ёшлигидан илм-фаннинг турли соҳаларини, айниқса, араб тили ва адабиётини, диний илмлар мажмуасини мукаммал эгаллайди. Айни вақтда ўша даврда илм аҳллари орасида ғоятда зарур ва муҳим ҳисобланган хаттоғлик санъати сирларини ҳам тўлиқ ўзлаштириб, уни обдан эгаллайди ва бу билан ўз оилавий турмуш шароити, тирикчилигини ҳам бир қадар яхшилади. Жисмоний нотавонлигига қарамасдан Замахшарийнинг катта иштиёқ ва астойдил собитқадамлик

билан билим олиш йўлидаги кўрсатган бу жасорати ва фидойилиги ҳар қандай таҳсинга сазовордир ва катта бир ибратдир.

Замахшарий ҳаёти билан чуқур танишар эканмиз, унинг илм талабида қатор хорижий мамлакатларга сафар қилганлигини ҳам кўрамиз. Дарҳақиқат, у Хуросон, Шом, Ироқ, Ҳижозда бўлганлиги ёзма манбаларда қайд этилган. Мана шу юртларда бўлганида Замахшарий ўша даврнинг кўп машҳур олимларидан сабоқ олди. Улар билан илмий, ижодий мунозараларда иштирок этиб, дўстона, самарали ҳамкорлик ришталарини боғлади.

Алломанинг Шарқнинг турли шаҳарларида жуда кўплаб шогирдлари бўлган. Айниқса, Маккаи мукаррамада беш йил яшаган бўлса-да, бу қисқа вақт олим учун ғоятда серунум бўлди, десак, ҳеч бир муболаға бўлмайди. Чунончи, Маккаи мукаррама бепоён мусулмон оламининг турли бурчакларидан келган зиёратчилар учун нафақат муқаддас саждагоҳ, балки илм толиблари тўпланадиган катта илмий марказ, ижодий маскан вазифасини ҳам ўтаган. Илм толиблари муқаддас шаҳарда яшаган Замахшарийдек алломалардан ҳар қадамда фойдаланардилар.

Маълумки, бирон-бир алломага насиб этмаган юксак мақом – Жоруллоҳ («Аллоҳнинг қўшнис») деган лақабга фақат буюк ватандошимиз Замахшарий мушарраф бўлган. Араб олими Аш-Шайх Муҳаммад Абу Заҳро Маккада яшаган даврида Замахшарий аксар вақтини Байтул аҳарамда ўтказиб, ҳар доим унинг атрофини адаб илмининг толиблари, шеърят ихлосмандлари, мавъизаю ҳикматли иборалар шайдолари ўраб олиб, ундан сабоқ олганликларини алоҳида таъкидлаган. Эҳтимол, мана шу зайлдаги улкан иззат-ҳурмат, қаерда бўлмасин, илм аҳлининг доимо унга талпиниши алломага ўз назмий девонларидан бирида:

«Кўраясизми, мен қайда бўлмайин,
Одамлар атрофимни гир айланиб,
Каъбайи муаззамдек ўраб олурлар,
Гуруҳ-гуруҳ бўлиб, тавоф килурлар», –

деб фахр ва гурур билан ёзишга туртки бўлгандир.

Мана шу мулоҳазаларга таяниб айтиш мумкинки, унинг устозларию шогирдлари турли элатлар ва миллатларга мансуб илм аҳллари бўлган. Илм йўлида Замахшарий том маънода ҳақиқий байналмилаллик фазилатларини намоён қилган дейишимиз мумкин. Чунончи, унга бевосита шогирд бўлиб, олимдан тўғридан-тўғри сабоқ олган шогирдлари она юрти Замахшарда, Хоразмда, Табаристонда, Аби-вардда, Самарқандда, Ҳалабда бўлиб қолмай, балки унинг етук асарлари орқали ундан сабоқ олиб, ўзини ғойибона Замахшарийнинг шогирдиман деганлар ҳам бутун мусулмон дунёсининг турли бурчакларида кўплаб топиларди.

Замахшарий араб тилини ёшлигидан катта ҳавас ва иштиёқ билан ўрганди, арабларнинг ҳаёти ва уларнинг урф-одатларини, турли лаҳжаларини узоқ йиллар тинимсиз тадқиқ қилди. Олим араб тилига алоҳида меҳр билан қарар эди. Шу боисдан ҳам, бу тилни чуқур ўрганиш, араб тилининг грамматикаси, лексикаси, умуман, араб тилшунослигига оид бир қанча муҳим асарларни яратган. Унинг жаҳонга донғи кетган «Муқаддимат ул-адаб», «Ал-Муфасссал», «Асос ал-балоға» каби йирик таълифлари мана шу йўналишда ёзилган асарлардир. Арабларнинг: «Агар хоразмлик шу кўса, чўлоқ бўлмаганида, араблар ўз тилларини билмас эдилар!» – деб лўнда қилиб алломага берган баҳосига ҳеч бир изоҳнинг ҳожати бўлмаса керак. Араб тилига, унинг беҳад катта имкониятларига тан берган аллома барча асарларини фақат араб тилида яратган. Бу тилни мукамал ўзлаштирганлиги, албатта, катта меҳнат ва тинимсиз изланишлар самарасидир.

Олим ногиронлигига қарамасдан саёҳату сафарларга ўч бўлганлигини юкорида кайд қилган эдик. Дарҳақиқат, илм олишдек олийжаноб мақсад тиниб-тинчимаган бу донишмандни узоқ ўлкаларга чорлаганди. «Менинг сочларимни оқартирган нарса бу муттасил китоб мутолаа қилиш ва тинимсиз саёҳатлардир», – деб алломанинг ўзи эътироф этади. Чиндан ҳам бу ҳол машҳур шарқшунос олим, академик И. Ю. Крачковскийнинг: «Ёғоч оёқда юрганлигига қарамасдан Замахшарий ўта ҳаракатчанлиги билан ажралиб турган», – деб ёзиши ҳам бежиз эмаслигини кўрсатади.

Замахшарий ижоди билан танишар эканмиз, яна бир ибратли ҳолнинг шоҳиди бўламиз. У ўзидан олдин яшаган қатор адиб ва олимларнинг илмий фаолиятини, ижодини кунт билан ўрганади, уларнинг услуби ва маҳоратидан унумли истифода этади. Айниқса, йирик араб файласуф ва адиблари Ал-Жихоз (ваф. 869 й.) ва Ал-Ҳаририйнинг (1054–1122) ижодларига Замахшарий қойил қолади, ўз асарларида уларни мадҳ этади. Ўз ижодий, илмий фаолиятида улардан кенг кўламда фойдаланади.

Замахшарийнинг илмий, ижодий фаолиятини икки қисмга бўлиш мумкин: биринчи босқичи унинг ижодий фаолиятининг бошланишидан то 1118 йилгача (унинг 43 ёшигача) бўлиб, яъни у оғир бир дардга чалиниб, тузалгунигача бўлган босқич. Бу даврда асарларининг аксар қисми луғатшунослик, тилшуносликка оид, мансабу мартаба илинжида ҳоқиму султонларга мадҳиялар устун бўлган бир даврни ташкил қилади. 1118 йилдан токи умрининг охиригача бўлган давр эса иккинчи босқич ҳисобланади. Бу даврда аллома кўпроқ диний, ваъзий, мақомлар, одоб-ахлоқ, етук панду насиҳатларга бой бўлган мукаммал асарлар яратиш, илм-фан, жамият равнақи йўлида астойдил хизмат қилиб, шогирдлар етказишга алоҳида эътибор берган. Ҳатто ўзининг ҳукмдору султонларни мадҳ этиб,

мансаб ва бойликларга тама килгани, уларнинг хирсида яшаганидан қаттиқ надомат чекиб, ўз умрининг айрим қисмини шу зайлда ўтказгани учун ўзининг бу беҳуда хатти-ҳаракатларидан нафратланиб, «Атвоқу-з-заҳаб» («Олтин шодалар») асарида шундай деб ёзади:

Э, олтину кумуш чақаларнинг қули,
Сен булардан қачон халос бўласан?
Э, мансаб тамасию хирсининг асири,
Сен улардан қачон узок юрасан?

Замахшарий табиатан муноқаша ва мунозарага жуда мойил адиб эди. Шу боисда ҳам, биз унинг кўп ҳолларда турли масалалар бўйича машҳур олимлар билан қизғин мунозара ва ижодий баҳсларга кирганини кўраимиз. Дарвоқе, мунозара ва муноқаша ўша даврда Хоразмда кенг тарқалган, Замахшарий ашаддий тарафдорларидан саналган муътазилия оқимининг асосий унсурларидан бири бўлганлигини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Аллома Замахшарий ўз умрининг аксар қисмини хорижий юртларда, мусофирчиликда ўтказгани билан у ўз она қишлоғи Замахшар, ўз она ватани Хоразмни жуда қаттиқ севади, ҳақиқий ватанпарварлик ҳиссиётларини намоён қилган ҳолда унга мадҳиялар бағишлайди. «Хоразм заминида шунчалик кўп фазилатлар мавжудки, дунёнинг бошқа бирор мамлакатада ҳам унақасини кўрмадим», — деб ифтихор ва ғурур билан ўз ватанини таърифлайди. Шу билан бирга, ўзи икки марта бўлиб, беш йилдан ортиқ яшаган Маккаи мукаррамани ҳам ўзининг иккинчи ватани ўрнида ҳисоблайди. Макка аҳли, айниқса, унинг амири (шарифи) Абул Ҳусайн Алий ибн Исо ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос ал-Ҳусайни ал-Аъловий Замахшарийни жуда самимий, катта иззат-икром ва ҳурмат билан кутиб олиб, унинг сама-

рали илмий, ижодий ва мударрислик фаолияти учун барча шарт-шароитларни яратади, ҳаттоки Каъбатуллоҳнинг яқинидаги Боб ал-Ажйод маҳалласида олим учун махсус бир уй ҳам куриб беради. Макка амири билан Замахшарий ўртасидаги дўстлик ва биродарлик тобора мустаҳкамланиб, ҳатто Замахшарий ушбу дўстона алоқаларга атаб бир қасида битади ва амирнинг ўзига кўрсатган катта илтифотини миннатдорчилик туйғуси билан тараннум этади. Ибн Ваҳҳос ҳам етук олим ва шоир бўлгани учун улар бир-бирларининг ижодларидан ўзаро унумли фойдаланадилар. Замахшарийдаги буюк даҳо, улкан илм ва фазилатларнинг шоҳиди бўлган ибн Ваҳҳос унга тасанно айтиб: «Дунёдаги барча қишлоқлар жамланиб, Хоразмнинг биргина Замахшар қишлоғига фидо бўлса арзийди. Чунки бу қишлоқ минг йилларда бир марта келиши мумкин бўлган буюк алломани дунёга келтирган», – деб Замахшарийни улуғлайди.

Замахшарийнинг табиати ва феъл-атвори ҳақида манбаларда келтирилган айрим маълумотларга таяниб айтиш мумкинки, аллома ҳазил-мутойибага мойил, ҳозиржавоб ва ўрни келса, айбини эътироф этиб тан оладиган, иродаси кучли инсон бўлган. Манбалардан шу хусусда бир мисол келтирамиз. Замахшарийга замондош таникли олим, қатор асарларнинг муаллифи Абу-л-Фазл ал-Майдоний (ваф. 1124) бир асар ёзиб, унга «Ал-Ҳодий ал-шодий» («Қисман илм олувчиларга қўлланма») деб атади. Ваҳоланки, бу китоб ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан ғоятда кенг камровли бўлиб, мукамал билим олувчилар учун ҳам фойдали бўлганидан асарнинг номи Замахшарийга ёкмайди. Шу сабабли, у Ал-Майдонийга, «нега бу ном билан атадинг?» – деб танбех беради ва баъзи мунозаралардан кейин унинг асарларидан биридаги «Майдоний» сўзининг олдига «на» (яъни, «нун») ҳарфини қўйиб, уни форсча «намидоний» (ҳеч нарса ни тушунмайдиган, билмайдиган) деб атаган бўлади. Кейинроқ, бундан воқиф бўлган Ал-Майдоний

ҳам унинг бир китобини олиб, «Замахшарий»даги «мим» ўрнига «нун» ҳарфини ёзиб, уни «Занахшарий» (кадимги форс тилида бу сўз «хотинини сотувга кўйган» деган маънони англатар экан) деб ҳақоратомуз ибора билан атайди. Бундан хабар топган Замахшарий ундан ҳазили учун узр сўраб мактуб йўллагач, Ал-Майдоний ҳам узрини қабул қилиб, ўз навбатида, ўзи ҳам ундан кечирим сўраган ҳолда Замахшарийга хат йўллайди. Албатта, бу ўринда олимлар ўртасидаги ҳозиржавоблик, ўзаро муносабатлардаги топқирлик ҳам бўлганлигини сезиш мумкин.

Юқорида айтилганидан яққол кўриниб турибдики, хоразмлик буюк аллома Замахшарий кейинги авлодларга бекиёс бой маданий мерос қолдирган. Ўзининг бутун умрини ва жўшқин фаолиятини илм-фан йўлига бахшида этган, фаннинг турли соҳаларига оид кўплаб қимматли асарлар яратган. Хоразм ўлкасида ва ўзи зиёрат қилган Шарқнинг турли шаҳарларида бўлган кўпдан-кўп шогирдларига жуда катта эътибор билан қараб, уларни камол топтиришга ўз ҳиссасини қўшган. Ўз даврининг машҳур олимлари билан дўстона муносабатлар ўрнатиб, муттасил равишда улар билан боғланиб турган. Замахшарийнинг чуқур билими, буюк даҳоси ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлари ҳали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқда унга бетакрор шухрат келтирган.

ЗАМАХШАРИЙГА ЖУГРОФИЯ ҲАМ БЕҒОНА ЭМАС...

Замахшарий илм-фаннинг турли соҳаларига оид эликдан ортиқ асарлар ёзиб қолдирган. Улар тилшунослик, луғатшунослик, адабиёт, аруз, илм ал-кироат, диний илмлар мажмуасига бағишланган муҳим асарлардир. Дикқатга сазовор томони, асарларининг аксарияти бизгача етиб келган. Алломанинг мана шу буюк мероси жумласидан «Китоб ал-амкина ва-л-мийоҳ ва-л-жибол» («Жойлар, сувлар ва

тоғлар ҳақида») номли жуғрофияга доир бир китоби ҳам катта аҳамиятга моликдир. Замахшарий ўз умрининг аксар қисмини сафар ва саёҳатларда, хорижий юртларда ўтказган. Жумладан, унинг қатор асарлари Маккада яшаган даврларда ёзилганлиги ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар келтирилади.

Ҳажм жиҳатидан унча катта бўлмаган «Жойлар, сувлар ва тоғлар ҳақида» асарини Замахшарий Ҳижозда бўлганида ёзган. Алифбо тартибида яратилган жуғрофий луғат тусидаги бу асар асосан Ҳижоз худудида жойлашган шаҳарлар, кишлоклар, водийлар, тоғлар ва сув манбалари хусусидаги маълумотларни ўз ичига олган. Бошқа араб мамлакатлари, масалан, Ироқ, Сурия, Миср, Фаластинга оид жуда кам маълумотлар асосан китобий-тасвирий ҳолда келтирилган.

Шимолий Африка, Эрон ва Ўрта Осиё ҳақида эса жуда ҳам камдан-кам ҳолларда зикр қилинади. Шу боисдан ҳам, баъзи олимларнинг Замахшарий ушбу асарни охиригача тугатишга улгурмаган ёки чала таҳрирдан чиқарган, деган фикрлари ҳам мавжуд. Ушбу асарнинг манбалари сифатида Замахшарий, биринчи навбатда, Макка амири Ибн Ваҳҳоснинг маълумотларига таянади. Бинобарин, Арабистон яриморолига оид кўп маълумотларни келтиришда йигирмадан ортик ўринларда «Али айтди» («қола Али»), «Сайид Али айтди» («қола Ас-Сайид Али»), «Аш-Шариф Али айтди» («қола Аш-Шариф Али») деган иборалар билан бевосита унинг сўзлари нақл қилинади. Эҳтимол, амирнинг номини зикр қилмасдан туриб ундан келтирган ўринлари ҳам бордир.

Замахшарий ўз асари учун фойдаланган манбалардан яна бири машҳур араб филологи Абу Сайид Абдул Малик ал-Асмаийнинг (740–831) «Ҳазират ал-араб» («Арабистон яримороли») асаридир. Лекин Замахшарий бевосита Ал-Асмаийнинг ушбу асаридан нақл қилгани, ёинки, унинг

асаридан фойдаланган бошқа муаллифлардан кўчириб келтирганлиги ҳақида қатъий бир фикр айтиш қийин бўлса-да, ҳар ҳолда, уч ўринда Замахшарий аниқ равишда «Ал-Асмаийдан олинган» деб таъкидлайди.

Ўз навбатида, Замахшарийнинг бу асари ундан кейин яратилган баъзи жуғрофий асарлар учун манба вазифасини бажарган. Бу борада, энг аввало, машҳур араб қомусий олими Ёқут ал-Ҳамавийнинг (1179–1229) илм аҳдларига яхши таниш бўлган «Муъжам ал-булдон» («Мамлакатлар қомуси») асарини зикр қилиш зарур. Замахшарий вафотидан 75 йил ўтгач, мўғуллар босқини арафасида Марказий Осиёда, жумладан, Хоразм ва Марвда бўлган Ёқут ал-Ҳамавий бу шаҳарлардаги бой кутубхоналарнинг беҳисоб қўлёзмалари ҳақида ўз асарида ғоятда завқланиб, «Мен «Муъжам ал-булдон» ва бошқа китобларимдаги маълумотларнинг кўпини ўша кутубхоналардан тўплаганман», – деб ёзган.

Дарҳақиқат, бир неча жилддан иборат йирик жуғрофий луғат яратган Ёқут ал-Ҳамавийдек буюк олим Замахшарийнинг «Жойлар, сувлар ва тоғлар ҳақида»ги китобига юқори баҳо бериб, «Аз-Замахшарийнинг бу соҳада гўзал китоби бор», деб ёзган ва ундан ўз асарининг 64 ўрнида бевосита фойдаланган. Бу ўринда бир муҳим фикрни қайд этиш зарур. Ёқут ал-Ҳамавий Замахшарий асарига таяниб, ўз «Муъжам ал-булдон» луғатида келтирган баъзи исмларни Замахшарий асарида учратмаймиз.

Бу фикримизга баъзи мисоллар келтирамиз. Ёқут ал-Ҳамавий «Муъжам ал-булдон»да (1-жилд 354-бет) «Маҳмуд Замахшарий ва ундан бошқалар деган: «Сакийт (фаъийл вазнида) – мавзе номи бўлиб, бу жойда мусулмонлар билан эронликлар ўртасида жанг содир бўлган эди», – дейилган ёки, «Жидда»га таъриф беришда асарда қискагина «Мавзеъ» тарзида келтирилган бўлса-да, Ёқут ал-Ҳамавий «Муъжам ал-булдон»да (2-жилд, 14-бет) Жидда таърифини: «Яман (Қизил) денгизи соҳилидаги бир шаҳарча

бўлиб, у Макка бандаргоҳи ҳисобланади. Макка билан Жидда ўртаси уч кечалик йўлдир – Замахшарийдан», – деб келтиради.

Мазкур мисоллардан кўринадики, бизгача етиб келган «Жойлар, сувлар ва тоғлар ҳақида»ги китобнинг нусхалари тўлиқ ва мукамал бўлмай, Ёқут ал-Ҳамавий фойдаланган нусха эса Замахшарий асарининг мукамал нусхаси бўлган. Шу мисоллар юқорида зикр қилганимиз, баъзи олимларнинг Замахшарийнинг бу асари тўлиқ эмас, (тугалланмай қолган ёки чала таҳрир қилинган) деган тахминлари ўринли эканлигини ҳам кўрсатади.

Яна бир гап. Замахшарийнинг бу асарида, кўпинча, Қуръони карим, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг муборак ҳадиси шарифлари, ислом дини тарихи билан боғлиқ жой номлари, жоҳилия ва бошқа қадимги даврдаги шоирларнинг ижодларида учрайдиган исмлар, Абу Нуввос, Ибн Ҳоний, Ибн Муқобил каби машҳур шоирларнинг назмий асарларидаги латиф иборалар, ҳикмат ва мақоллар келтирилади. Шу боис, уни нафақат жуғрофий, балки филологик асар ҳам деб ҳисоблаш мумкин.

Замахшарийнинг ушбу асари Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам бир қадар ўрганилган. Айтиб ўтганимиздек, дастлаб Европада голландиялик йирик арабшунос олим Т. В. Йейнболнинг (1802–1864) шогирди арабшунос М. Сальверда де Граве томонидан чуқур таҳлил этилган ҳолда 1856 йилда Лейденда чоп этилган бўлиб, ҳозирги вақтда бу нашр ҳам кам топилади. Сўнгра Нажаф (Ироқ)да Замахшарийнинг бу китоби қайта нашр қилинган бўлиб, ушбу нашр тижорат мақсадида фойдаланилганидан, унда қатор хато ва камчиликларга йўл қўйилган. 1968 йилда Бағдоддаги Ас-Саъдун матбаасида Замахшарий асарининг доктор Иброҳим ас-Самарайи томонидан тайёрланган янги нашри чоп этилди. Мазкур хайрли ишни тайёрлашда олим юқорида зикр қилганимиз икки (Лейден ва Нажаф)

нашридан ташқари, Замахшарий асарининг бошқа икки қўлёзмасига ҳам таянган.

Улардан бири Туркиядаги Аҳмад ас-Солис кутубхонасидаги қўлёзма бўлиб (2743-рақамда), катта ўлчамдаги ўттиз уч варақдан иборат. Қўлёзма 1225(622) йилда муаллиф (Замахшарий)нинг асл нусхасидан хаттот Али ибн Муҳаммад ал-Хижофий томонидан кўчирилган. Иккинчи қўлёзма ҳам Аҳмад ас-Солис кутубхонасида сақланиб, 62 катта варақдан иборат. Бу нусха 1260(658) йилда чиройли насх хатида кўчирилган бўлиб, хаттотнинг қўли билан «Ушбу нусха асли билан муқобала қилиниб, тасҳиҳ этилди (тузилди)» деб ёзиб қўйилган. Лекин ушбу нусха Иброҳим ас-Самарайий фойдаланган, биринчи (2743-рақамли) қўлёзмадан эмас, бошқа қўлёзмадан кўчирилганлиги аниқланган. Бинобарин, Замахшарий асари ўша даврда кенг тарқалиб, бошқа нусхалари ҳам мавжуд бўлганлиги маълум бўлади. Мана шу икки нашр ва икки қўлёзмага таяниб, ироклик олим Иброҳим ас-Самарайий буюк ватандошимиз Замахшарийнинг «Жойлар, сувлар ва тоғлар ҳақида»ги китобининг мукаммал илмий нашрини чоп этганлигини миннатдорлик туйғуси билан қайд қилиш лозим.

Замахшарий илмий меросини ўрганиш Мустақилликнинг дастлабки йилларида бошланган эди. Хусусан, 1995 йилда олим таваллудининг 920 йиллиги республикада кенг нишонланиб, шу муносабат билан турли шакл ва ҳажмдаги нашрлар дунё юзини кўрди, диссертациялар ҳимоя қилинди. Аммо, айтиш жоизки, шу кунга қадар Замахшарий илмий мероси бизда ҳали тўла ўрганилганича йўқ. Ушбу рисоламиз аллома шахси ва илмий ижодига қизиқувчилар даврасини кенгайтириб, янги тадқиқотларга тurtки беради, деб умид қиламиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. *Маҳмуд аз-Замахшарий*. Рабийъ ал-аброр ва нусус ал-ахбор. Бағдод, ж. 1.
2. *Муҳаммад Абу Заҳро*. Аз-Замахшарий // Қувайт, «Ал-Арабий» журналі, 1961 йил, декабрь сони.
3. *У. Уватов*. Маҳмуд аз-Замахшарий. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995.

Рисола муқовасида Маҳмуд Замахшарийнинг Қувайтда нашр этилган «Ал-Арабий» журналининг 1961 йилги декабрь сонидан берилган суратдан фойдаланилди.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....	3
Замахшарий ватани ўрта аср араб манбаларида	9
«Замахшар – туғилган юртим...»	15
Илмга ҳавас.....	18
Олис юртларга сафар.....	20
Ибодат лаззати Маккада	21
Ўз даврининг яғонаси	23
Ижод гултожи	29
Оққа кўчирилган дастхат	31
Алломанинг ҳаётини ва илмий сабоқлари.....	33
Замахшарийга жуғрофия ҳам бегона эмас.....	39
Фойдаланилган адабиётлар.....	44

Илмий-оммабоп нашр

Убайдулла УВАТОВ

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ

Мухаррир	<i>О. Қанаев</i>
Бадий мухаррир	<i>Х. Меҳмонов</i>
Рассом	<i>А. Якубджанов</i>
Техник мухаррир	<i>Т. Харитоновна</i>
Мусаххих	<i>М. Исҳоқов</i>
Компьютерда тайёрловчи	<i>К. Голдобина</i>

Нашриёт лицензияси АІ № 158. 14.08.09.

Босишга рухсат этилди 27.09.2011. Бичими 84×108^{1/32}.

Офсет қоғози. «Times» гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табағи 2,52. Нашр табағи 2,07.

Нусхаси 3000. Буюртма № 11-97.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: iptdubekistan@mail.ru

www.iptd-uzbekistan.uz

1800

Уватов Убайдулла.

У14 Маҳмуд Замахшарий / У. Уватов. – Т.: «O‘zbekiston»,
2011. – 48 б.

ISBN 978-9943-01-677-4

Рисолада хоразмлик буюк аллома Маҳмуд Замахшарий-нинг ибратларга тўлиқ ҳаёт йўли, илм эгаллаш мақсадида бошдан кечирган машаққатлари ҳақида батафсил баён қилинади. Шу билан бирга Замахшарий ҳазратлари биз авлодларга қолдирган бой ва хилма-хил илмий-маънавий мероснинг ўзига хос қирралари ҳақида сўз юритилади.

**УДК: 94(575)(092) Замахшарий.
ББК 63.3(5Ў)4+72.3(5Ў)**